

HÜSÂM'IN GECİKEN ARMAĞANI

TEYYİBE ELESKERGIZI

CEMİLE SADIGGIZI

XIII. yüzyılda Azerbaycan dilciliğinin en fazla gelişme gösteren sahası sözlük bilimi (leksikoloji) olmuştur. Yapılan işlerin çokluğun ve önemine bakarak bu yüzyılı "sözlükçülüğümüzün altın devri" diye adlandırmak mümkündür. Nitekim âlimlerimiz ilk defa bu yüzyılda iki dilli (Türkçe-Farsça, Farsça - Türkçe) sözlükler hazırlama teşebbüsünde bulunmuş ve dilcilik tarihimizi kıymetli eserlerle zenginleştirmişlerdir.

Fakat son zamanlara kadar, bu devre ait elimizde bulunan yegâne eser Hinduşah Nahçıvani'nin 677/279 yılında vücuda getirdiği *Es-sihahül' Acemiyye*'si idi.

XIII. yüzyılda Türk dünyasının vücuda getirdiği ve bu güne kadar Türk dünyasının kaybolduğunu sandığı sanat incilerinden biri de *Tuhfe-i Hüsâm* (Hüsâm'ın Armağanı)'dır.

Uzun araştırmalar, yazışmalar sonunda yedi yüz elli yıllık bir aralıktan sonra *Tuhfe-i Hüsâm*'in bir nüshası bulunmuştur. Bu nüsha, şimdilik bilinen tek nüshadır: Şimdilik diyoruz; çünkü belki bir gün bir başka yerde bir başka nüshası bulunabilir.

Yüzyıllardan beri edebiyatımızda, dilciliğimizle ilgili kaynaklarda bu eserin kaybolup gittiği üzüntüyle belirtilmiş ve kaynaklarda eserin bilinen ilk iki mısraı sürekli tekrarlanmıştır.

Hudâ-Tanrı, tevanger ma'nisi bay,
İşe buyrug edici-kâr-fermây.

Azerbaycan âlimleri arasında da bu meşhur eserin kaybolup gitmesine üzülenlerin fazla olduğu görülür. M. Arif, H. Araslı, E. Demircizade, C. Gehramanov gibi.

Bizim elde etmiş olduğumuz nüshada eserin adının *Tuhfe-i Hüsâm* değil de *Nazm-ı Hüsâm* olarak geçmesi de eserin uzun süre gizli kalmasına, bulunamayışına sebep olmuştur. Sözlük hakkındaki tek ışık kaynağı olan iki mısra, eserde Hüsâm'ın adının dört defa anılması, tezkirecilerin kaydettikleri gibi eserin manzum Türkçe-Farsça sözlük olması, bununla birlikte pek fazla hacimli olmaması vb. bilgiler, bu el yazması eserin "*Tuhfe-i Hüsâm*" sözlüğü olduğunu söylemeye imkân vermektedir.

Tuhfe-i Hüsâm'ın yazarı XIII. yüzyılda yaşamış olan görkemli Azerbaycan âlimi ve şairi Hüsâmeddin Hasan İbn Abdülmü'min Hoyî'dir. Hüsâm hem edebiyat hem de dilcilik alanlarında kalem oynatmış ve bu sayede, adı devrinin yetenekli sanatkârları arasında anılmış ve şöhret bulmuştur.

Hüsâm-ı Hoyî, kendi çağdaşı Zülfekar-ı Şirvânî ile dost olmuş ve "suhan" redifli kasidesini ona ithaf etmiştir. Zülfekar-ı Şirvânî de aynı redifli kasidesi ile ona cevap vermiştir. Her iki kaside de Zülfekar-ı Şirvânî'nin Britanya müzesindeki *Divan*'ında yer almış ve bu *Divan* 1934 yılında Londra'da Edwards tarafından tıpkıbasım yoluyla yayımlanmıştır. (Bu konudaki bilgileri bize Dr. R. Hüseyinov vermiştir). Hüsâm ve Z. Şirvânî'nin birbirine benzer bir hayat sürdürdükleri görülür. Zira onlar ellerinden, obalarından uzak yerlerde, şahların, hükümdarların saraylarında sık sık karşılaşmış birbirleriyle dost olmuşlardır.

Hüsâm, Zülfekar'a hitaben şunları yazar:

"..... Kalemimin yüzü zamanenin yalanları iftiraları yüzünden sararmıştır. Kalemim sözün haysiyetsizliği yüzünden kara suya batmıştır (mateme bürünmüştür). Bu sebeple de kalemimin işi iyi gitmiyor. Zira sözün rüzigârı mürekkep kabı gibi karadır. Bizim incimiz (sözümüz) arasında aslında bir bağ vardır: sen sözün zülfekarısın; hüsâm ise çakeri (hizmetkârı)".

Şairin söz sanatının itibardan, nüfuzdan düştüğüne işaret eden mısralarında aynı zamanda onun zamaneden yakındığını gösteren motifler de yer alır.

"Hüsâm" ve "Zülfekar" kelimelerinin arasındaki yakın anlam ilişkisinden (hüsâm: keskin kılıç - zülfekar: Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye armağan ettiği ucu çatallı kılıç) ustaca istifade eden Hüsâm Hoyî anlamlı, güçlü bir teşbih yapmıştır.

Zülfekar-ı Şirvânî'nin yazmış olduğu bir kasidede ondan övgüyle söz et-

mesi, Hüsâm'ın şiir sanatında eşsiz bir yere sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

"*Senin ilhamına, mükemmel şiirinin cevherine ant içerim, senin fikrine, yani sözünün mükemmelliğine ant içerim. Sözün zülfekarı, Hüsâm'ın ilhamının hançeri karşısında kalkanını kaldırdıysa da acizliğinden utandı.*"

Hüsâm da Zülfekar gibi "inciler saçan kaleminin süvarisini üç atla sağa sola sürmüştür." Yani Hüsâm üç dilde (Türkçe, Arapça ve Farsça) eserler vücuda getirmiştir.

Kaynaklar, kataloglar (Hacı Halife, E. Dövlätâbâdî, Dehhodâ, E. Münzevî, Muhammed Ali Terbiyet, M. Agasi) onun beş eseri; Ağa Bozork-i Tehranî ise bir *Divan*'ı daha olduğunu kaydederler. Hüsâm'ın devri, hayatı, ilmî ve edebî kişiliği bu güne kadar kesin olarak bilinmediği için bu rakamların hepsini "tahmini rakamlar" olarak değerlendirmek gerekir.

Hüsâm, XIII. yüzyılın güçlü sözlükçülerinden biri olmuştur. O, Azerbaycan Türkçesiyle manzum olarak kaleme aldığı *Tuhfe-i Hüsâm*'dan başka Farsça-Arapça *Nesîbü'l-Fityân* ve *Nesîbü't-Tibyân* (Gençlerin Kısmeti ve Hayırsever İzahat) adlı manzum sözlüğünü de yazmıştır.

Kaynaklar, orta çağlarda izahlı, kafiyeli, manzum sözlüklerin yazarlarının bir kuralmışçasına genelde şairler olduğunu ortaya koymaktadır. Meselâ; Getrân-ı Tebrizî, Esed-i Tusî, Hübeyş-i Tibilisî, Ebû Nesr Ferahî, Hüsâm-ı Hoyî, Hinduşah-ı Nahcıvanî sözlükçü olmalarından önce şair idiler. Çünkü böyle sözlüklerin bir kısmı edebî eserlerde zor anlaşılan kelimeleri açıklama ihtiyacından; diğer bir kısmı ise şairlere kafiye seçmelerinde yardımcı olma, dil öğretme ihtiyacından dolayı vücuda getirilmiştir.

Manzum sözlük yazma işi çok zor ve sorumluluk isteyen bir iştir. Zira manzum sözlük yazacak kişinin her iki dili de iyi bilen, her iki dilin ifade vasıtalarından ustaca yararlanan ve inceliklerine vakıf olan bir şair olması gerekir.

XIII. yüzyılın birinci yarısında yaşayıp eserler veren İran şairi Ebû Nesr-ı Ferâhî 617/1220 yılında manzum olarak kaleme aldığı Farsça-Arapça *Nesîbü's-Sibyân* (Çocuklar için Esas) adlı sözlüğü ile Yakın Doğuda manzum sözlükçülüğün temelini atmış ve manzum sözlük alanında bir ekolün, geleneğin kurucusu olmuştur.

Azerbaycan âlimleri arasında Ferâhî'ye hitaben, "Ey sevgili, eğer sen güzelsen biz de kendimize göre çirkin değiliz; eğer sen kendine âşıkсан biz kendimize âşık değiliz." diyerek ona ilk kez nazire yazan ve manzum sözlük alanında ilk girişimde bulunan Hüsâm-ı Hoyî olmuştur.

Tuhfe-i Hüsâm 1311'i Farsça, 1304'ü Türkçe olmak üzere 2615 kelimedenden ve aruzun en çok kullanılan remel, hezec bahirlerinde yazılmış 20 kıta toplam 296 beyitten ibarettir.

Yazar, *Tuhfe-i Hüsâm*'da kelimelerin anlamlarını dikkatlere sunarken aşağıdaki yollara başvurur:

1- Sözlükte bir kelime için bir karşılık verir.

2- Bir kelime ikinci defa tekrar edildiğinde onun önceki mısırda geçtiğine "dehi" kelimesiyle işaret edilir.

3- Mısraların hemen hemen hepsi akılda kolayca kalabilen, canlı, ahenkli türdendir. Yazar, Azerbaycan Türkçesiyle, iç kafiyenin ince, akıcı türünün en güzel örneklerinden birini ortaya koymuştur. Bu, yazarın, kelimelerin çabuk ezberlenebilmesi ve akılda kalabilmesi için eserde takip ettiği yollardan biridir:

Derd-ağrı, râst-doğru, derun-iç u der-gapı
Bigah er u dîr-geç u dûr-irag durur.

* * *

Dûzeh-tamu, heme-gamu, mûyîden-ağlamag,
Perîden-uçmag illa behîşt-uçmaz durur

Goşu-bûy u boy-bâlâ, disen gumaşa-kâlâ
Uluya-bozork, vâlâ-ululamaga-kerâmî

* * *

Barmag-engoşt u kömür engüşt imiş
Mengene-çerheşt u kerpiç-hışt imiş.

4- Orta çağ âbidelerinin diline has olan kelime paralelizmine, eş anlamlı kullarımlara bu sözlükte çok az rastlanır. Bu durum eserin manzum olmasından kaynaklanmaktadır.

5- Sözlükte *bil, san, anlagıl, de, ayıt, şol, illa, kema* (böylece), *deyese* vb. kelimelerle sık sık okuyucuya müracaat edilir.

Tuhfe-i Hüsâm, dilimizin önceki devirlerine ait kelime hazinesi, gramer ka-

ideleri, fonetik sistemi hakkında zengin bilgileri ihtiva eden bir eserdir. Şimdi bazı önemli noktalara değinelim. Sözlükte fiiller, mastar ve diğer gramatik şekillerle birlikte verilmiş olsa da anlam itibarıyla bu günkü kullanımlarından farklı değillerdir.

Gaz demekdür bekâv, gazma-mekâv
Dök demekdür, berîz, dökme-merîz
Herke cûyed yâbed-isteyen bula,
Bâd olsun, bûd-idi, bâşed-ola,
Goften-demek, şenîden-eşitmek, cevan-yigit,
Zâden-toğurmag ise nihâden-gomag durur.

Sözlüğün on üçüncü kütasında tamamen fiillerden bahsedilmektedir.

İsim, sıfat, sayı, zamir vb. ile ilgili aşağıda vereceğimiz örnekler de isim soylu kelimelerin bu günkü kullanımlarıyla aynı olduğunu ortaya koymaktadır.

Sed-yüz, neved-togsan bil, pencah-elli, gırh-çel
Heftad-yetmiş, anlagıl yigirmi-bist u si-otuz
Gara-siyeh, kebûd-gök, espîd-ag durur
Nesnenün issi-hodavend u hedîv
Hem behadurlug-delîr u alp niv

Sözlükte sık sık karşılaştığımız basit cümleler, kelime birleşmeleri vb. dilimizin o devirdeki sentaksı hakkında da önemli ip uçları vermektedir.

Reft serd-i zemestan ki getdi gış soğı
Behâr âmed ma'nisi geldi yine yazdur
Açug yatmışa derler hofte oryân
Uçug tutmışa derler divfermây

Edatlar, hal ekleri vb. de yazarın dikkatinden kaçmamıştır: ber-üzre, bâ-ile, den-ez, der-de...

Sözlükteki kelimeler leksik-semantik bakımdan çok çeşitlilik arz etmektedir. Eserde. insanî-akrabalık ilişkilerini bildiren adlar, orgaizmayla ilgili adlar, terimler; silah, giyecek, yiyecek, eşya, bitki, hayvan adları vb. yer almaktadır.

Sözlük aşağıdaki mısrlarla tamamlanır:

Bu kitabı oğıçag, lügetin yetin tuyuçag
Ana kim gerekdür heyre, ana heyre Hüsâmî

Eger ol Hüsâm-ı şâir, bu Hüsâmı bir göreydi
Diyedi zehî, düreydi, söz ü defterin düreydi

Üçüncü mısradaki geçen "Hüsâm-ı şâir" ve "bu Hüsâm" ifadeleriyle şair kendinden söz etmektedir. Hüsâm, üçüncü ve dördüncü mısralarda şair Hüsâm'la sözlükçü Hüsâm'ı karşılaştırmakta ve sözlükçü Hüsâm'ın üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

Yazar, eserinin onuncu kıtasının sonunda yine adını söyler:

Çün müveşşehle hurûf oldu tamâm
Hetmedüp vallahu e'lem der Hüsâm

Hüsâm'ın Armağanı kendinden sonra yazılan pek çok manzum sözlüğe örnek teşkil etmiştir. Zira XVI. yüzyılda yaşamış olan büyük Türk bilgini, şairi, İbrahim İbn Hodâyâd Şâhidî, *Tuhfe-i Şâhidî* adlı sözlüğünü, Hüsâm'ın *Tuhfe-i Hüsâm*'ından ilham alarak 920/1514 yılında yazar.

Ogudum evvelâ "Tuhfe-i Hüsâm"
Müetter oldu onunla can meşâmı
Diledim ki, yazam bir hoşçe nâme
Nezîre ola "Tuhfe-i Hüsâm"e

Tuhfe-i Hüsâm, hem sanat eseri hem de sözlük olarak köklü gelenekleri, sistematigi olan bir dilin abidesidir. Bu eser, Azerbaycan Türklerinin XIII. yüzyıldan önce sözlü ve yazılı dilde manzum ve mensur eserler vücudunda gettiklerini bir kez daha açıkça ortaya koymaktadır. Ancak ne yazık ki, anılan bu eserlerin büyük bir çoğunluğu çeşitli sebeplerden dolayı günümüze kadar gelip ulaşmamıştır. Meselâ XI. yüzyılın ikinci yarısında Beylegan Şehrinde dünyaya gelen Azerbaycan edibi ve şairi Mes'ud İbn Nâmdâr, *Hayriyye* adlı eserinde kendisinin Arapça, Farsça vb. şiirlerinin yanı sıra Türkçe şiirlerinin de olduğunu kaydeder. Ancak ne yazık ki, onun Türkçe şiirleri de bu güne kadar bulunmayan kayıp eserler arasında yer almaktadır.

Dil ve edebiyat tarihimiz için büyük önem arz eden *Tuhfe-i Hüsâm* Azerbaycan sözlük bilim tarihinde ilk manzum sözlük; *Hüsâm-ı Hoyt* ise ilk manzum sözlük yazan Azerbaycan âlimidir.

E.N. Necip XIV. yüzyılda Hindistan'da Bedreddin İbrahim tarafından hazırlanan *Zefenguya ve Cehanpuya* (Konuşan ve dünyayı öğrenenlerin sözlüğü)

adlı altı sayfalık Türkçe-Farsça sözlüğün, Türkçe-Farsça olarak hazırlanan sözlüklerin ilk örneğı olduğunu kaydetmektedir. (bk. "Türkskiy Yazık Deliyskogo Sultanata XIV. veka", *Sov. Türkologiya*, 1982, No: 2, s. 72).

Oysa Türk-Fars sözlük bilim tarihinde iki dilli sözlükleri hazırlayan ilk âlimler Hüsâm-ı Hoyî ve Hinduşah-ı Nahçıvanî; ilk eserler ise *Tuhfe-i Hüsâm* ve *Sihah ü'l-Acemiyye*'dir.

Tuhfe-i Hüsâm XIII. yüzyıl klâsik şiir dili hakkında önemli bilgileri ihtiva eden bir eserdir. Eserde, Azerbaycan Türkçesinin sentaktik- morfolojik yapısı (bazı istisnalar dışında) tarif edilmeden aruz vezninin uygulandığı; bir başka deyişle şiir dilimizin zor da olsa aruz veznine uygunluk gösterdiği; klâsik şiir dilinde aruz vezni ile yazma zorluğunun (Nazm-ı nâzik Türki lafz ile inen düşvâr olur) Hüsâm tarafından aşıldığı dikkati çeker.

Hüsâm, sözlüğünü Azerbaycan Türkçesi ile manzum olarak kaleme alırken aruzla ilgili zorluğu, güçlüğü ortadan kaldırmak ve aruz vezninin ahengini verebilmek için dilimize yatkın, kolay telâffuz edilen, insanın zihnine çabucak yerleşebilen anlamlı ve ahenkli kelimelerle birlikte ton, vurgu vb. den de istifade etmiştir. Biz bu sebeple Hüsâm'ın manzum kıtalarını okurken onun aruzun nabzını tuttuğunu ve aruzu klâsik şiirimize ustaca uyguladığını hissederiz. Azerbaycan şiirinde aruzun yerleşmesi ve millîleşmesinde hiç şüphesiz Hüsâm'ın da emeğı, hizmeti olmuştur.

Tuhfe-i Hüsâm, Türkçe bir eser olarak, Türk dilinin öğrenilmesi bakımından da Türkoloji ilmi için eşi bulunmaz bir eser olma özelliğı taşır.

AKT: CENGİZ ALYILMAZ